

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА КРИЗА СЕРЕДИНИ XVII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті обговорюється проблема вивчення політичної кризи у Східній Європі, спричиненої вторгненням шведського короля Карла X Густава до Речі Посполитої у липні 1655 р. Автор зосереджує свою увагу на двох головних питаннях, пов'язаних із цією тематикою, що розглядалися в історичних творах від середини XIX ст. до сьогодення – коли саме шведський король ухвалив рішення напасти на Яна Казимира та дискусії, чи не було це спричинене насамперед прагненнями перешкодити Росії встановити свій контроль над балтійським узбережжям, зокрема в Курляндії та Лівонії? Розглядаються праці деяких визначних шведських, українських, британських, російських, французьких, польських, німецьких істориків, у тому числі Ф.Ф.Карлсона, Н.Едена, Е.Омана, Б.Кентржинського, М.Робертса, Б.Осарда, Л.Заборовського, А.Стале, Т.Новака, О.Кобзареві та ін.

Проблематика східноєвропейської політичної кризи середини XVII ст. – одна з найцікавіших тем, що обговорювалася у світовій історіографії другої половини XX ст. Започаткована французькими істориками на початку 1950-х рр., ця дискусія швидко перенеслася в англomовний світ, де набула найбільшого розвитку на шпальтах оксфордського часопису «Past and Present». Конференція, організована у Лондоні у липні 1957 р. під назвою «Seventeenth Century Revolutions», була першою у серії влаштованих цим журналом щорічних наукових зустрічей¹, давши поштовх і ставши великим стимулом до вивчення такого феномену в історії Європи, яким стало сімнадцяте століття, наповнене одночасними революціями, що змінили світ.

У 1960–1970-х рр. ця проблематика була викладена у двох збірниках статей, перший з яких komponувався з матеріалів дискусії, що точилася на шпальтах згаданого часопису². У той період у світовій історичній науці великого розвитку набула тенденція розглядати ціле сімнадцяте століття як переломний етап в історії європейської цивілізації з погляду формування політики, економіки, культури, права та соціальних відносин³. Дуже

* Федорук Ярослав Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української історіографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.
E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

¹ Seventeenth Century Revolutions // Past and Present. – 1958. – №13. – P.63; Le Goff J. Past and Present. Later History // Ibid. – 1983. – №100. – P.17; Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С.426.

² Crisis in Europe 1560–1660: Essays from Past and Present / Ed. by T.Aston. – London, 1965. – 368 p.; The General Crisis of the Seventeenth Century / Ed. by G.Parker, L.M.Smith. – London; Henley; Boston, 1978. – 283 p.; 2nd ed. – London; New York, 1997. – 307 p.

³ Hill Ch. The Century of Revolution 1603–1714. – Edinburgh, 1961. – 340 p.; Maland D. Europe in the Seventeenth Century. – New York, 1966. – 466 p.; Ogg D. Europe in the Seventeenth Century. – 8th ed. – London, 1965. – 571 p.; Moote L. The Seventeenth Century Europe in Ferment. – Lexington, Mass., 1970. – 489 p.; Pennington D. Seventeenth-Century Europe. – Harlow, 1970. – 486 p.

влучну у цьому сенсі фразу свого часу кинув російський історик Г.Форстен: «Сімнадцяте століття загалом було блискучим століттям дипломатії»⁴.

Невід'ємною частиною цієї дискусії стала історія Швеції й слов'янських країн – України, Росії, Польщі та ін. Проте національні історіографії тут розвивалися здебільшого відокремлено від вивчення проблематики загальноєвропейської кризи у цілому. Це відбувалося незважаючи на окремі праці істориків із цих держав, які видавалися англійською, німецькою або французькою мовами, – шведа А.Аттмана, росіянина Б.Поршнева, поляка М.Маловіста та деяких інших.

Отже замкнутість історичної науки, з якою ми часто маємо справу в Україні, була притаманною багатьом національним історіографіям починаючи приблизно з перших десятиліть XIX ст. Якщо ж узяти, наприклад, шведських дослідників, тут узагалі можемо бачити досить парадоксальну річ, коли історики другої половини XVII – середини XIX ст. були доступнішими для ширшої європейської наукової громадськості, ніж ті, які писали свої праці протягом XX ст. Згадаймо тут, насамперед, підставові для вивчення міжнародних відносин середини XVII ст. праці С.Пуфендорфа, написані латиною й видані наприкінці XVII ст.⁵, а також переклади його книжок англійською, французькою, російською та іншими мовами, що публікувалися у перших десятиліттях XVIII ст. У 1830–1880-х рр. з'являлися друком німецько- та англійськомовні переклади праць видатних тогочасних шведських істориків Е.Г.Геєра і Ф.Ф.Карлсона, в яких багато місця було присвячено війнам XVII ст. в Європі⁶.

Однак сучасна шведська наука у дослідженнях переломної для Швеції епохи, за незначним винятком, розвивається досить ізольовано від загальнослов'янського історичного дискурсу. Через це праці таких істориків XX ст., як Н.Еден, М.Карлон, Й.Карлбум, Б.Кентржинський, А.Стаде, С.Далгрєн та з десятків інших, без вивчення яких важко собі уявити будь-яке серйозне дослідження дипломатії Центрально-Східної Європи 1655–1657 рр., залишаються до кінця неоціненими в українській, польській або російській науці, навіть незважаючи на поодинокі випадки їх використання або перекладів⁷. Один із провідних дослідників історії Швеції XVII ст. – англійський історик М.Робертс – дуже добре розумів цю проблему, видаючи шведські джерела в англійському перекладі з додаванням рефестів лише з німецьких

⁴ Форстен Г. К внешней политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург; далі – ЖМНП). – 1900. – Ч.329 (июнь). – С.309.

⁵ Pufendorf S. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, electoris Brandenburgici, commentariorum libri novendecim. – Berolini, 1695. – 728 p.; *Idem*. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergiae, 1696. – 626 p.

⁶ Geijer E.G. Geschichte Schwedens / Überz. von S.P.Leffler. – Hamburg, 1832–1836. – Bd.1–3; *Idem*. The History of the Swedes / Transl. by J.H.Turner. – London, 1845. – XVI, 348 p.; Carlson F.F. Geschichte Schwedens / Überz. von J.G.Petersen. – Gotha, 1855–1887. – Bd.4–7 (у серії «Geschichte der europäischen Staaten»). Про шведську історіографію XIX ст. див.: Smith L.F. The Scandinavian Countries // The Development of Historiography / Ed. by M.A.Fitzsimons, A.G.Pundt and Ch.E.Nowell. – Harrisburg, Pennsylvania, 1954. – P.279–283.

⁷ Див., напр.: Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1973. – Vol.19. – Cz.2. – S.19–91; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – Москва, 1981. – С.7–9; Кобзарева Е.А. Дипломатическая борьба за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – Москва, 1998. – С.12.

документів. «[...] видається можливим, що більшість істориків мали б змогу читати їх у [німецькому] оригіналі (що не є такою справою стосовно депеш, написаних шведською мовою) [...]», – писав він у передмові до свого збірника⁸.

До кінця 1980-х рр. німецька історична наука, наприклад, залишалася осторонь від головних суперечок, пов'язаних із кризою середини XVII ст. Однак причиною тут був не мовний бар'єр, що стояв на заваді використанню джерел, як це маємо у випадку із залученням європейськими дослідниками до наукового обігу матеріалів шведського або слов'янського походження, а надмірна популярність тематики, пов'язаної з впливами на історію Німеччини Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Для німецьких науковців, як уважалося, ця епоха справила настільки глибокий вплив на подальшу історію, що вона ввібрала у себе ціле XVII ст. Через це наступний період, також дуже важливий для країни, залишився без належної уваги. «Усі ці теорії (про європейську кризу середини XVII ст. – *Я.Ф.*) мають одну спільну рису: вони залишають поза собою Німеччину», – писала у 1992 р. британська дослідниця Ш.Огілві⁹. Приводом до загострення її уваги став вихід друком у 1978 р. згаданого збірника статей «The General Crisis of the Seventeenth Century», що мав велике значення для цієї дискусії і в якому не було представлено тематики з німецької історії. Відтак у другому, доповненому, виданні цієї книжки матеріал про кризу середини XVII ст. в Німеччині вже було вміщено¹⁰.

Українській проблематиці у цій загальноєвропейській дискусії поталянило трохи більше, оскільки вона розвивалася великою мірою завдяки працям Б.Кентржинського – українського історика, який жив і працював в еміграції, у Швеції. Його ґрунтовні статті почали з'являтися у другій половині 1950-х рр. – саме тоді, коли дискусія на шпальтах часопису «Past and Present» була у розпалі¹¹. Уже самою назвою своєї першої розвідки на цю тему – «Карл X Густав перед кризою на сході 1654–1655 рр.», виданої у 1956 р., автор залучався до обговорень, котрі набирали обертів в європейській історіографії. Характеристику епохи, що стосувалася впливу Української революції середини XVII ст. на шведсько-російські відносини у 1655–1656 рр., Б.Кентржинський найвиразніше подав у праці, опублікованій 1966 р. Природно, що верхню хронологічну межу цього дослідження історик визначив першими місяцями 1656 р., коли 17 (27) травня Росія оголосила війну Швеції. Тут знаходимо важливу інформацію про діяльність

⁸ Roberts M. Introduction // *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde* / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – Р.3. Див. також: *Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government. Society. Foreign Policy)* / Ed. by M.Roberts. – New York, 1968. – 184 p.

⁹ Ogilvie Sh. Germany and the Seventeenth-Century Crisis // *The Historical Journal*. – 1992. – Vol.35. – №2 (Jun.). – P.421.

¹⁰ Ним став передрук статті Ш.Огілві, див.: *The General Crisis of the Seventeenth Century* / Ed. by G.Parker, L.M.Smith. – 2nd ed. – P.57–86. У передмові упорядників цього видання див. також згадку про інші збірники на тему європейської кризи XVII ст.; розділ III, «A Political Crisis», присвячено цій темі (Ibid. – P.4, 13–17).

¹¹ Kentschynskij B. Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655 // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1956. – S.1–140; *Idem*. Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria // Ibid. – Stockholm, 1959. – S.121–179 (розділ «Sverige och den ukrainska revolutionen» на с.165–178); *Idem*. Rebelldiplomati och vasallaktivism i östeuropa vid 1600-talets mitt // Ibid. – Stockholm, 1965. – S.10–33 (аналіз зв'язків Богдана Хмельницького з Кримом, Семигородом, Молдавією та Османською імперією).

шведського великого посольства у Москві, претензії російських дипломатів до Швеції тощо. Як відомо, однією із них було листування Карла X Густава з Богданом Хмельницьким та Іваном Золотаренком восени 1655 р.¹² І хоч історик друкував ці розвідки шведською мовою (плани видати їх українською в авторській редакції так і не були реалізовані¹³), вони мали настільки великий вплив на дослідників, що обійти увагою проблеми, які в них заторкувалися, його наступники не могли.

Розпочинаючи свої наукові пошуки, історик виходив, однак, не з епохи Карла X Густава, а його онука – із зацікавлень зв'язками Карла XII з Іваном Мазепою. У 1951 р. під керівництвом Б.Крупницького в Українському вільному університеті у Мюнхені він захистив дисертацію «Союз Карла XII з Мазепою в наświetленні найновішої шведської історіографії»¹⁴. Намагаючись простежити, як розвивалися українсько-шведські відносини на початку XVIII ст., дослідник дедалі більше звертав свій інтерес до їх витоків, джерел першої половини й середини XVII ст.¹⁵ І лише після того, як Б.Кентржинський ґрунтовно дослідив зв'язки України та Швеції в епоху Б.Хмельницького, він знову повернувся до І.Мазепи, написавши блискучу монографію про цього гетьмана, яка й сьогодні має надзвичайно великий вплив на історичну науку.

У шведській історіографії праці Б.Кентржинського про Карла X Густава порівнювали з творами видатних його попередників середини XIX – початку XX ст. Ф.Ф.Карлсона та Н.Едена, вплив яких на історичну науку у вивченні епохи середини XVII ст. був винятковим. При цьому зазначалося широке використання істориком східноєвропейської наукової літератури¹⁶. Високих оцінок він удостоївся також і в англomовній науці¹⁷.

Отже великою мірою завдяки Б.Кентржинському тематика війни Б.Хмельницького та її вплив на міжнародну політику середини XVII ст. була відносно добре представлена в європейських наукових історичних дискусіях 1950–1970-х рр.

Глибоку політичну кризу середини 1650-х рр. у Центральній-Східній Європі, природно, пов'язують із початком шведського вторгнення до Речі Посполитої у липні 1655 р. Подія ця великою мірою вплинула на інтереси

¹² *Kentrschynskij B.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // *Ibid.* – Stockholm, 1966. – S.65–86.

¹³ *О.Жд. [Жданович О.]* Велика ревізія поглядів: [Про доповідь Б.Кентржинського в Академічному товаристві в Парижі на тему «Українська політика Швеції в XVII і XVIII ст.»] // Українське слово (Париж). – 1957. – №794. – 27 січня.

¹⁴ *Г.Н.* Промоція д-ра Б.Кентржинського // Українські вісті (Новий Ульм). – 1951. – Ч.78. – 30 вересня.

¹⁵ *О.Жд. [Жданович О.]* Велика ревізія поглядів...; *Д-вич О.* Історія шведсько-українських відносин в новому світі // Свобода (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1957. – Ч.29. – 13 лютого. – С.2; *Kentrschynskij B.* Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria. – S.121–122.

¹⁶ *Asard B.* Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. Till frågan om krigets mål och medel // *Karolinska förbundets årsbok.* – Stockholm, 1970. – S.7 (прим.1).

¹⁷ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration // *Idem.* From Oxenstierna to Charles XII: Four Studies. – Cambridge; New York, 1991. – P.104–105.

й позиції всіх європейських країн та Османської імперії, змінивши їх політику. Без перебільшення можна твердити, що через Північну війну 1655–1660 рр. європейська дипломатія безпосередньо чи опосередковано сплелася в єдиний клубок міжнародних відносин, якими кожна з країн намагалася маніпулювати з найбільшою користю для себе.

Важливість цієї події, що віщувала великі зміни у політиці всієї Європи, відчули вже навіть сучасники. Відомості про це знаходимо в кількох джерелах, датованих серединою 1655 р. «[...] бачу на око, що раді-не-раді вони [шведи] мусять вплутатися нашою війною до народів цілої Європи, бо ані французи, ані голландці [...], ані навіть англійці не можуть бажати шведам щастя у тій війні [...]», – описував зі Стокгольма свої передчуття польський дипломат – ленчицький воєвода Ян Лещинський¹⁸. Шведський надзвичайний посол Крістер Бунде висловлював на одній з аудієнцій в Олівера Кромвеля такі ж переконання, «[...] що ця польська війна може легко призвести [в Європі] до якихось нових конфронтацій [...]»¹⁹.

Тож не дивно, що ця проблематика здавна хвилювала істориків. У цій статті хотілося б зупинитися, зокрема, на двох ключових для розуміння східноєвропейської політичної кризи середини XVII ст. проблемах, які порушувалися в історіографії: 1) визначення у наукових працях хронологічної межі, відколи Швеція ухвалила рішення напасти на Річ Посполиту; 2) окреслення самого об'єкта агресії Карла X Густава – початок війни в Речі Посполитій дійсно скеровувався проти Яна Казимира, а чи, можливо, у глибшому підтексті метою цього вторгнення було недопущення повного завоювання Польсько-Литовської держави московським царем Олексієм Михайловичем?

I

Дискусії про те, коли саме шведський король ухвалив остаточне рішення напасти на Річ Посполиту, напевно, належать до одних із найцікавіших у дослідженнях зі східноєвропейської історії середини XVII ст. Полярність думок істориків тут досить велика: від визначення початку такого курсу в 1652 р., який від коронації Карла X у червні 1654 р. лише розвинувся, до рішень на засіданнях ріксдагу в Стокгольмі у березні й квітні 1655 р. Як уже зазначалося, у шведській науці найбільший вплив тут мали дослідження Ф.Ф.Карлсона, Н.Едена та Б.Кентржинського²⁰.

¹⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.384/IV. – Fol.250; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Ф.5. – Од.36. 5769/III. – Арк.1151 (лист до Януша Радзивілла від 16 липня).

¹⁹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.XIV. – P.165.

²⁰ Про огляди цієї проблематики у шведській історіографії див.: *Åsard B.* Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.7–8, 16, 20–21; *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.22–27, 59, 77–78, 88–90; *Заборовский Л.В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны: (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – Москва, 1973. – С.207; *Kirby D.* Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772. – London; New York, 1990. – P.184–185; *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.102–103; *Далгерен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.82–87.

Ф.Ф.Карлсон, зокрема, вважав, що попри рішення грудневого стокгольмського ріксроду напасти на Річ Посполиту, лист шведського канцлера Еріка Оксеншерни до генерал-губернатора Ліфляндії Густава Горна від 24 грудня 1654 р. (3 січня 1655 р.) свідчив, нібито король усе ще не вирішив розпочати війну²¹. «Наш найбільший інтерес – відвернути московита від Балтійського моря та щоб він не утвердився в Курляндії [...]», – писав канцлер у цьому листі уже після того, як грудневий ріксрод завершив свою роботу²².

Невелика, але змістовна стаття шведського історика та політика початку ХХ ст. Н.Едена стала етапною у вивченні цієї теми. Дослідник заперечував твердження, що Карл Х Густав намагався напасти на Річ Посполиту від самого початку свого правління, зазначаючи навіть, що у 1654 р. польський напрям зовнішньої політики Швеції не був домінуючим. Переконавання, що війна повинна початися саме проти польського короля, формувалося у Карла Х поступово протягом другої половини 1654 р. і на початок роботи грудневого ріксроду вже було виразно окреслене. Як зауважував Н.Еден, найбільший вплив на шведського монарха при цьому мали донесення його послів, яких він напередодні відправляв до Польщі, – Йогана Кока та Йогана Маера Лілієнталя²³.

Як і інші історики, Б.Кентржинський також уважав грудневі засідання ріксроду 1654 р. етапними у виборі зовнішньої політики Швеції. Проте навіть після цього шлях до примирення з Річчю Посполитою не було перекрито, а Карл Х Густав вагався, проти кого виступити найближчим часом – російського царя чи польського короля? На думку Б.Кентржинського, вирішальним етапом, коли почало переважати рішення про оголошення війни Янові Казимиру, став березень 1655 р., що було пов'язане з відкриттям риксдагу 12 (22) березня й засіданням його таємної комісії²⁴. Остаточне рішення напасти на польського короля у Карла Х Густава визріло у другій половині квітня. Дослідник пов'язував це з інструкцією, виданою фельдмаршалові Арвіду Віттенбергу 21 квітня (1 травня) 1655 р., в якій наказувалося збирати війська в Померанії для майбутнього походу на Польщу²⁵.

Ці три історика дали сильний поштовх вивченню згаданої проблематики у Швеції. Ще одним впливовим дослідником причин вторгнення Карла Х Густава до Речі Посполитої й водночас прискіпливим критиком

²¹ *Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset.* – Stockholm, 1855. – Del.1: Carl X Gustaf. – S.49–50. Характеристику цих поглядів історика див.: *Åsard B. Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655.* – S.20, 35.

²² Цит. за: *Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset.* – Del.1. – S.49 (у німецькому перекладі: *Carlson F.F. Geschichte Schwedens.* – Gotha, 1855. – Bd.4. – S.42).

²³ *Edén N. Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen // Historisk Tidskrift.* – Stockholm, 1906. – Årg.26. – S.18, 20–27. Про політичну діяльність Н.Едена як лідера ліберальної партії і прем'єр-міністра Швеції у 1917–1920 рр. див.: *Кан А.С. Шведская историография в XX веке: (Особенности и этапы) // Вопросы истории.* – 1971. – №11. – С.85.

²⁴ *Kentrschynskyj B. Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655.* – S.101, 104, 109.

²⁵ *Ibid.* – S.111–112; *Kentrschynskyj B. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656.* – S.62. Критику висновків Б.Кентржинського щодо впливу інструкції А.Віттенбергові на рішення короля вторгнутися у польські володіння див.: *Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r.* – S.79. Детальний аналіз цієї та інших інструкцій у розділі «Instruktionerna för Arvid Wittenberg» див.: *Åsard B. Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655.* – S.39–46.

теорій Б.Кентржинського був Б.Осард. На відміну від своїх попередників, він широко використав документи військової колегії, що давало змогу подивитися на мілітарну активність Швеції, яка у 1654 р. розвивалася не лише перед грудневим ріксродом, а й навіть до зречення королеви Христини у червні²⁶. Своєю чергою, це дозволяло вважати, що напад на Річ Посполиту для Швеції був уже вирішеною справою ще на ріксдазі 1652 р., а протягом наступних двох років цей політичний курс лише зміцнювався внаслідок невдалих переговорів із польським королем у Любеку. На цьому історичному тлі дослідник стверджував, що питання про те, коли саме шведський король визначився з війною проти Яна Казимира, неважливе, адже Карл X Густав «[...] просто здійснював намічену політику», – зазначав Б.Осард²⁷.

Інший видатний шведський історик А.Стаде вважав, що до рубежу 1654–1655 рр. приготування шведського короля спрямовувалися проти Росії. Однак вони не були чітко спланованими через те, що незрозумілою залишалася позиція Речі Посполитої стосовно ймовірного союзу зі Швецією. Вибір напряму зовнішньої політики Швеції, за цим автором, у той час найбільше залежав від пропозицій польського посла, на прибуття якого з нетерпінням чекали (ним був, як відомо, Андрій Морштин)²⁸. Дослідник писав, що станом на кінець січня 1655 р. Карл X Густав твердого переконання щодо нападу на Польщу ще не мав. Однак він уважав «[...] січень за природний часовий пункт відліку наших дальших роздумів про прийняття рішення щодо війни з Польщею»²⁹.

Ще один відомий дослідник тієї епохи – С.Далгрєн – зазначав, що «вирішальний період у приготуваннях до польської війни може фіксуватися приблизно на Новий рік 1655 р.». У той період шведський король дійсно вживав рішучих заходів із метою залучення фінансових та військових ресурсів для наступальної акції³⁰. Однак у своїй творчості історик присвятив більше уваги економічним проблемам періоду правління Карла X Густава³¹, не зупиняючись спеціально на проблематиці військово-політичної історії Швеції. Виняток тут становить публікація в 2007 р. ґрунтовної добірки документів із періоду 1655–1657 рр.³²

З англomовних праць найпомітніші у цій ділянці дослідження британського історика М.Робертса, який відносив дату ухвалення шведським королем остаточного рішення про напад на Корону Польську до періоду середини – другої половини березня 1655 р. Приймаючи загалом висновки Б.Кентржинського, історик пов'язував це рішення з відкриттям 12 (22) березня шведського ріксдагу³³.

²⁶ Åsard B. Uptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.22–35.

²⁷ Ibid. – S.55 (див. також с.11–17, папараф «Svensk-polska fredsdiskussioner»).

²⁸ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.52.

²⁹ Ibid. – S.59–60.

³⁰ Dahlgren S. Charles X and the Constitution // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by M.Roberts. – London, 1973. – P.185.

³¹ Див. фундаментальне дослідження: Dahlgren S. Karl X Gustav och reduktionen. – Uppsala, 1964. – 481 s.

³² Dahlgren S. Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Москва, 2007. – Док.1–22. – С.58–136.

³³ Roberts M. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.135.

У німецькомовній історіографії також закріпилося твердження, що переломний момент у рішенні шведського короля напасти на Річ Посполиту настав у березні 1655 р. Із праць авторів, які репрезентують старшу історіографію, тут слід назвати статтю угорського історика Ш.Сіляті³⁴, а із сучасних дослідників тієї епохи – С.Требста, який пов'язував рішення Карла X Густава напасти на Яна Казимира з роботою риксдагу в березні 1655 р., поверненням із Росії до Стокгольма шведського посла Удде Едли й початком вироблення у квітні інструкції для великих послів до царя для підтвердження Столбовського договору 1617 р.³⁵

Із польських істориків середини 1950-х рр. Т.Новак зазначав, що шведська державна рада у грудні 1654 р. не могла оголосити війну якійсь країні, оскільки спершу мало відбутися обговорення у риксдазі. Його скликання на березень було оголошене декретом Карла X Густава від 30 грудня 1654 р. Через це «[...] на зламі 1654–1655 рр. шведський король ще не мав цілковитого рішення щодо агресії проти Польщі й остаточну резолюцію з цього приводу узалежнював від обставин», однак риксрод прийняв ухвалу вести у країні інтенсивні мілітарні приготування³⁶. З.Вуйцик натомість дотримувався традиційного погляду, що остаточне рішення шведського короля напасти на Річ Посполиту було ухвалене на засіданні грудневого риксроду 1654 р.³⁷

Попри те, що російська історіографія загалом не така багата на ці спостереження, як шведська, однак тут також можна назвати декілька вагомих праць, що справили великий вплив на вивчення цього питання. Насамперед ідеться про класичне на сьогодні дослідження Г.Форстена, який наприкінці XIX ст. писав, що під час обговорення Карлом X Густавом напрямів зовнішньої політики Швеції після зречення королеви Христини його погляди зупинилися на перспективах вторгнутися до «[...] слабкої, роз'єднаної Польщі». Приводом стали претензії польських королів на шведську корону й східне узбережжя Балтійського моря. На межі 1654–1655 рр. обставини для шведського короля напасти на Річ Посполиту, як уважав Г.Форстен, склалися якнайкраще³⁸.

Набагато більше місця цій проблематиці відведено у сучасних російських статтях і монографіях, які писалися під впливом дискусій у шведській історіографії про східноєвропейську кризу середини 1650-х рр. Ще 1973 р. Л.Заборовський опублікував статтю, яку охарактеризував, як свій «[...] творчий відгук на відносно недавні праці шведських учених»³⁹. Проте аналізуючи шведські дослідження, історик не висловився твердо з приводу часу,

³⁴ Szilágyi A. Siebenbürgen und der Krieg im Nord-Osten // Ungarische Revue. – 1892. – Bd.XII. – S.636.

³⁵ Troebst S. Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661. – Wiesbaden, 1997. – S.398, 400–401.

³⁶ Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T.I. – S.119–120.

³⁷ Wójcik Z. Akta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki Archiwalne. – Warszawa, 1957. – T.5. – S.67.

³⁸ Форстен Г.В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века: (1648–1700) // ЖМНП. – 1898. – Ч.315 (Февраль). – С.228–230.

³⁹ Заборовский Л.В. Политика Швеции накануне Первой Северной войны... – С.205.

коли Карл X Густав визначився з планами вторгнення до Речі Посполитої. На думку Л. Заборовського, хоч антипольські настрої у політиці Швеції були помітні (за Б. Осардом) ще з 1652 р. або й раніше, наприкінці 1654 р. політичний курс Карла X «[...] не був визначений остаточно»⁴⁰. У своїх пізніших працях дослідник писав із цього приводу з більшою точністю. Межею такого рішення шведського короля він уважав період середини – другої половини лютого 1655 р., коли після приїзду до Стокгольма польського посла Андрія Морштина при дворі Карла X стало зрозуміло, що з поляками не можна буде укласти мирного договору⁴¹.

У Г. Саніна натрапляємо на загальне твердження, що остаточне рішення шведського монарха розпочати війну з Річчю Посполитою виробилося на початку листопада 1654 р.⁴², проте історик не присвятив цій проблематиці спеціального дослідження і його думка залишилася без глибокої аргументації.

Велике значення у проблематиці російсько-шведських взаємин окресленого періоду мала монографія московської дослідниці О. Кобзарєвої. Проте авторка не зупинялася детальніше на шведсько-польських відносинах 1654–1655 рр., визначивши за об'єкт свого дослідження здебільшого проблематику відносин між Росією та Швецією напередодні оголошення Олексієм Михайловичем війни Карлові X Густаву (травень 1655 р.)⁴³.

Від себе зазначимо, що джерела шведського й польського походження донесли до нас багато важливих відомостей на цю тему. Насамперед тут можна відзначити, що на обговореннях грудневого ріксроду 1654 р., особливо у висловлюваннях шведського канцлера Еріка Оксеншерни, переважала не ідея розпочати війну саме з Річчю Посполитою, а заклик озброюватися та зробити вибір між двома країнами (не враховуючи Данії), проти яких ця війна найвірогідніше мала розв'язатися – між Московською державою й Річчю Посполитою. Остаточне рішення з цього приводу узалежнювалося від політики Яна Казимира найближчих місяців і його бажання прийняти вимоги Карла X Густава щодо шведських королівських титулів і територіальних поступок у Лівонії або Королівській Пруссії⁴⁴.

II

Серед науковців такі розрахунки шведського королівського двору іноді приводили до думки, що вироблення антипольських планів Стокгольма в першій половині 1655 р., як і вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої, насправді спрямовувалося не стільки проти Яна Казимира, скільки супроти

⁴⁰ Там же. – С. 208, 212.

⁴¹ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 116, 118; Его же. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – Москва, 1994. – С. 145.

⁴² Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – С. 76.

⁴³ Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 19–57.

⁴⁴ Див.: Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom P. Söndén. – S. 13, 16; Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government: Society: Foreign Policy). – P. 163, 166.

Олексія Михайловича. У 1950–1960-х рр. великі дискусії на цю тему спричинила серія публікацій Б.Кентржинського, зокрема резонансна стаття, видана у 1956 р.⁴⁵ Ця та інші студії дослідника викликали серйозні обговорення в європейській історіографії⁴⁶, а заперечення його тверджень з'явилися як із боку польських, так і шведських істориків, до яких згодом долучилися й представники російської історичної науки⁴⁷. Заперечення ці іноді мали доволі гострий та необ'єктивний характер, зокрема Б.Кентржинському несправедливо закидали, що він нібито використовував у своїх працях лише скандинавські джерела⁴⁸. Однак, як знаємо, новизна досліджень цього історика, зокрема у шведській історіографії, полягала саме в тому, що поряд зі шведськими джерелами він широко використав численні матеріали слов'янського походження – українського, польського, російського. Цей факт неодноразово підкреслювався в європейській історіографії. Але особливо варто при цьому згадати такі високі оцінки у працях, що піддавали погляди Б.Кентржинського жорсткій критиці й обстоювали твердження, згідно з яким вторгнення шведського короля до Речі Посполитої у 1655 р. не мало у своїй основі антимосковського підтексту⁴⁹.

У шведській науці погляди Б.Кентржинського підтримав інший видатний історик – А.Стаде, який ще виразніше підкреслив «російський чинник» у політиці Карла X Густава на рубежі 1654–1655 рр.⁵⁰ Згодом до цих наукових суперечок приєдналися британський дослідник М.Робертс і німецький історик С.Требст, які дали ґрунтовні огляди проблематики⁵¹. На початку 2000-х рр. шведську літературу на цю тему зреферували С.Далґрен та А.Котлярчук⁵².

За гостротою такого дискурсу історики лише подекуди наголошували на тому важливому факті, що Б.Кентржинський не був першим у науці, хто висловлювався про те, що одним з інтересів Карла X Густава у Речі Посполитій стала його російська політика. У загальних фразах про попередників Б.Кентржинського говорив, наприклад, М.Робертс у своїй рецензії, зазначаючи, що український історик лише розвинув ці теорії в набагато

⁴⁵ *Kentrschynskyj B.* Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655. – S.7–140.

⁴⁶ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.104–105.

⁴⁷ Найдокладнішу критику Б.Кентржинського див. у статті Б.Осарда, виданій у 1970 р. (*Åsard B.* Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.7–56). Див. також: *Заборовский Л.В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны... – С.206.

⁴⁸ *Кобзарева Е.И.* Зарубежная историография о русско-шведских отношениях 1655–1661 годов // Отечественная история. – 1993. – №4. – С.121; *Её же.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С.12.

⁴⁹ *Åsard B.* Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.7 (прим.1).

⁵⁰ *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.89.

⁵¹ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.106–136; *Troebst S.* Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung... – S.396, 398, 400, 402 (прим.39). Щоправда М.Робертс ще у 1957 р. виступив із рецензією на дослідження Б.Кентржинського, в якій розвивалися ці погляди (див.: *The English Historical Review.* – 1957. – Vol.72. – №285 (October). – P.705–707), проте до ширшого аналізу проблеми він повернувся лише на початку 1990-х рр.

⁵² *Далґрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: историография и источники. – С.81–90; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке: Мат. Междунар. конф. – Санкт-Петербург, 2004. – С.90–107. Український переклад цієї статті див. у збірнику: *Гардаріки/Garðaríki* / Ред. А.Гречило. – Л., 2007. – №1. – С.24–37.

більшій перспективі, ніж це робили Ф.Ф.Карлсон, Н.Еден та Ґ.Віттрок⁵³. Намагаючись простежити генезу поглядів Б.Кентржинського, на цьому наголошував також і А.Стаде⁵⁴.

У цьому сенсі можемо відзначити головне твердження Ф.Ф.Карлсона, який писав, що наближення московських військ у 1654 р. впритул до шведської Лівонії після захоплення царем Полоцька, Вітебська та Смоленська спонукало Карла X Густава зміцнювати свої кордони, що неминуче вело до протистояння з Росією⁵⁵.

Своєю чергою Ґ.Віттрок уважав, що Карл X Густав, на відміну від його дорадників, як-от Густава Горна, не хотів повертати зброю безпосередньо проти Росії, виступаючи тим самим як союзник Речі Посполитої. Однак загрозлива ситуація, що склалася на кордонах із Лівонією в результаті наступу московського царя в 1654 р., змушувала його шукати опосередковані виходи з цієї кризи⁵⁶.

Огляд Н.Едена про причини нападу Швеції на Річ Посполиту мав виняткове значення для вивчення цієї теми. Аналізуючи наслідки московсько-польської війни 1654 р. для Шведського королівства, історик писав: «Польський безлад починав розвиватися у напрямі, який безпосередньо торкався балтійських провінцій Швеції». Автор доводив, що головним завданням для Карла X Густава було не дати Олексієві Михайловичу повністю завоювати Річ Посполиту, особливо її литовські та інфляндські землі. Крім того, король, згідно з твердженням цього історика, передбачав, що після загарбання Полоцька й Смоленська Москва може напасти безпосередньо на шведські володіння⁵⁷.

Від себе додамо, що у 1893 р., за кілька років до Н.Едена, на цьому наголошував також французький історик Е.Оман у своїй відомій монографії, яка й сьогодні має велике значення для вивчення цієї тематики⁵⁸. Тоді, після виходу друком цієї праці, подібне твердження викликало в істориків, зокрема в українських, глибокі сумніви⁵⁹, однак станом на середину XX ст. воно усталилося в науці досить міцно.

Дискусія, що велася наприкінці XIX – на початку XX ст., не набула великого розголосу й не вплинула на подальшу історіографію. Через це говорити, нібито Б.Кентржинський у 1950-х рр. запозичив твердження про те, що війна Карла X Густава проти Речі Посполитої у 1655 р. у підтексті

⁵³ The English Historical Review. – 1957. – Vol.72. – №285 (October). – P.705.

⁵⁴ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.36.

⁵⁵ Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Del.1. – S.37–38, 49.

⁵⁶ Wittrock G. Karl X Gustav i Polen. Krigsmålet och allianserna // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1920. – S.6–7.

⁵⁷ Edén N. Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen. – S.23, 25, 27.

⁵⁸ Haumant É. La guerre du Nord et la paix d'Oliva 1655–1660. – Paris, 1893. – P.18–26.

⁵⁹ Korduba M. [Рец.:] Haumant Émile. La guerre du Nord et la paix d'Oliva (1655–1660). Paris, 1894 [sic! Має бути 1893], 8°, стр. XIV, 319 // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – R.X. – S.406 («Важко погодитися з автором із приводу того, що до війни з Польщею Швецією спонукало прагнення не допустити Росію на Балтику [...]. І якщо вже під час війни явно проявилася бажання Карла Густава випередити московські війська, не давши їм заволодіти фортецями й зрештою Варшавою, то це стало лише наслідком несподіваного успіху короля та [його] думки про захоплення всієї Польщі»).

скеровувалася проти Росії, наприклад, в Е.Омана, було б неправомірно. Стаття Н.Едена, наприклад, мала на нього набагато більший вплив, але український історик зі Швеції цю гіпотезу все ж «відкрив заново», зробивши сильніші акценти на шведсько-російській проблематиці. Б.Кентржинський будував свої аргументи на численних джерелах, у тому числі й на віднайденій чернетці протоколу засідання державної ради від 17 (27) січня 1655 р., що не був включений до відомого видання протоколів ріксродів⁶⁰. Хоча, зрештою, правильніше тут буде сказати – нововіднайденій чернетці, оскільки згадку про місце зберігання цього документа на звороті листа шведського резидента в Об'єднаних Провінціях Гаральда Апшельбума від 4 (14) січня 1655 р. було наведено раніше у статті О.Ліндквіст, виданій 1941 р.⁶¹

Важливо також підкреслити, що починаючи з 1940-х рр. ця дискусія, якщо говорити про неї у ширшому контексті, вийшла за межі політичної історії. У той період дуже влучну характеристику економічних причин російсько-шведського протистояння, зокрема у середині XVII ст., дав А.Аттман, якого зараховують до т.зв. першого покоління шведських дослідників економічної історії⁶². Твердження про те, що головним рушієм шведської балтійської політики у XVII ст. було бажання заволодіти російськими ринками, історик обґрунтовував у змістовній брошурі, виданій 1985 р., яка за короткий час стала однією з найважливіших теоретичних праць європейської історіографії з історії економічної боротьби Швеції та Московської держави за Балтику в той період⁶³.

Отож надзвичайно насичене обговорення цієї проблематики, яке відбувалося в європейській науці в 1950-х рр. під впливом праць Б.Кентржинського, насправді сягає своїм корінням останніх десятиліть XIX ст.

Таким чином, ми бачимо, як в історіографії обговорювалися головні політичні проблеми, що вирішально вплинули на загострення міжнародних відносин у Центральній-Східній Європі у середині XVII ст. Ключовими питаннями тут були дискусії стосовно рішення Карла X Густава напасти на

⁶⁰ *Kentrschynskyj B.* Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655. – S.78–80 (на с.79 уміщено фоторепродукцію протоколу). Коментарі з цього приводу див.: *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.132; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С.156 (прим.3).

⁶¹ *Lindqvist A.* Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1941. – S.19 (прим.1).

⁶² *Lindgren H.* Scandinavian Business History at the End of 1990s: Its Prior Development, Present Situation, and Future // *Business History around the World* / Ed. by F.Amatori, G.Jones. – Cambridge, 2003. – P.149; *Kirby D., Hinkkanen M.-L.* The Baltic and the North Seas. – London; New York, 2000. – P.126. Про це див. також у рецензії на книжку С.Требста: *Novaký G.* [Rev.: Troebst Stefan. Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661. – Wiesbaden, 1997] // *Slavic Review*. – 1999 (Autumn). – Vol.58. – №3. – P.685.

⁶³ *Attman A.* Swedish Aspirations and the Russian Market during the 17th Century [= *Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora*, vol.24] / Transl. by Eva and Allan Green. – Göteborg, 1985. – P.18–25 (частина розділу «The Russian Market and Sweden's Baltic Policy»). Див. також: *Thompson M.* [Rev.: Attman Artur. Swedish Aspirations and the Russian Market...] // *Slavic Review*. – 1987. – Vol.46. – №3/4 (Autumn – Winter). – P.595.

Яна Казимира, і чи не задумував шведський король таким чином перешкодити Росії добратися до балтійських портів Речі Посполитої? Загострення цих проблем у шведській історіографії було пов'язане з творчістю Б.Кентржинського, котрий у низці підставових статей 1950–1960-х рр. обстоював ідеї, згідно з якими напад Карла X Густава на Річ Посполиту у підтексті мав антимосковський характер. Ці думки викликали велику критику з боку польських і деяких шведських істориків, проте у своїх дослідженнях Б.Кентржинський спирався на висновки попередників. Його думки були підтримані багатьма провідними істориками Швеції, Англії, Німеччини та інших країн.

This article discusses problems involved in studying the political crisis that arose in Eastern Europe when Charles X Gustavus of Sweden invaded the Polish-Lithuanian Commonwealth in July, 1655. The author focuses his attention on two main questions discussed in historical writings related to this topic from the mid-19th century to the present day. The first is the problem of establishing when the Swedish king decided to invade Poland. The second question is whether the Swedish invasion of the Commonwealth was undertaken primarily to prevent Russia from establishing control over the Baltic coast, particularly Courland and Livonia. The article reviews the works of some prominent Swedish, Ukrainian, British, Russian, French, Polish, German, and other historians. The most influential among them were Fredrick Ferdinand Carlson, Nils Edén, Emil Haumant, Bohdan Kentrschynskyj, Michael Roberts, Birger Åsard, Lev Zaborovsky, Arne Stade, Tadeusz Nowak, and Elena Kobzareva.

